

УДК 343.132 (100)

В.Г. Дрозд,
кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник,
В.П. Климчук

ПІДСТАВИ ТА ПОРЯДОК ЗАСТОСУВАННЯ НЕІЗОЛЯЦІЙНИХ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ

У статті наведено класифікацію запобіжних заходів за режимом обмеження прав і свобод. Для забезпечення однозначного тлумачення окремих понять обґрунтовано використання терміну “неізоляційні” запобіжні заходи. Окреслено поняття неізоляційних запобіжних заходів, мету і підстави їх застосування, зокрема: особистої поруки, застави, особистого зобов’язання, запобіжні заходи щодо неповнолітнього тощо. Розглянуто труднощі практичного характеру при обранні та зміні запобіжних заходів. Наведені обставини, що враховуються слідчим суддею при вирішенні питання про обрання запобіжного заходу.

Ключові слова: неізоляційні запобіжні заходи, підстави застосування, мета застосування, обрання запобіжних заходів, зміна запобіжних заходів.

В статті приведена класифікація мер пресечення за режимом обмеження прав і свобод. Для забезпечення однозначного тлумачення окремих понять обґрунтовано використання терміна “не ізоляційних” мер пресечення. Очерчено поняття не ізоляційних мер пресечення, мету і основи їх застосування. Розглянуто труднощі практичного характеру при обранні та зміні мер пресечення. Приведені обставини, що враховуються слідчим суддею при вирішенні питання про обрання запобіжного заходу.

Ключевые слова: не ізоляційні заходи пресечення, основи застосування, мету застосування, обрання мер пресечення, зміна мер пресечення.

The article presents classification of preventive measures regime for restrictions on rights and freedoms. To ensure unambiguous interpretation of some concepts justified the use of the term “nethosting” safety measures. Outlined the concept nethosting measures, the purpose and grounds of their application, in particular: personal security, mortgage, personal liabilities, of a measure of restraint against a minor, if they are not related to its isolation, preventive measures in respect of disabled persons, if they are not related to its insulation. Considered practical difficulties in electing and changing the measure of restraint. Given the circumstances, considered by the investigator by the judge at the decision of a question on election of a measure of restraint.

Keywords: insulation measures, reasons for use, the purpose of the application of measure of restraint, change of measures of restraint.

Відповідно до статті 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. Забезпечити права людини і громадянина можливо як шляхом захисту прав та законних інтересів особистості від злочинів, так і шляхом обмеження її прав і свобод відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів забезпечення прав на свободу та особисту недоторканність. Останній спосіб в Україні реалізується через застосування до підозрюваного, обвинуваченого

запобіжних заходів, які мають забезпечити виконання покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігти спробам вчинити певні дії, визначені ч. 1 ст. 177 Кримінального процесуального кодексу України. Тому постає необхідність у науковому вивченні проблемних питань застосування запобіжних заходів.

Наукова розробленість проблем практичної спрямованості завжди має бути на високому рівні та відповідати вимогам сучасності. Так, свої праці проблемам застосування запобіжних заходів присвятили такі вчені: М.Й. Вільгушинський, Ю.М. Грошевий, А.В. Захарко, В.Г. Крайнюк, Ю.А. Ліхолстова, В.О. Пелюшко, Д.П. Письменний, Л.Д. Удалова, В.І. Фаринник, О.Г. Шило та інші.

Метою статті є розкриття підстави та порядку застосування запобіжних заходів, не пов'язаних із обмеженням волі.

Система запобіжних заходів, у тому числі не пов'язаних з обмеженням волі, підстави та порядок їх застосування регулюються главою 18 розділу II Кримінального процесуального кодексу України.

За своєю юридичною природою запобіжні заходи не пов'язані з обмеженням волі, застосовуються тоді, коли особа ще не визнана винною у вчиненні кримінального правопорушення, тобто згідно із презумпцією невинуватості вона є невинуватою. Тому застосування запобіжних заходів у жодному разі не має розцінюватися як покарання, а лише вважатися певними обмеженнями, застосованими до особи, яка підозрюється чи обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення.

Наявність системи запобіжних заходів забезпечує можливість ситуативного підходу до їх застосування та дозволяє враховувати інтереси правосуддя та забезпечує недопущення не виправданих обмежень прав і свобод підозрюваного, обвинуваченого. Так, запобіжні заходи, не пов'язані з обмеженням волі підозрюваного, обвинуваченого, обмежують їх свободу, створюючи лише психологічні перешкоди для ухилення від обов'язків (зокрема, особисте зобов'язання та особиста порука).

У ч. 3 ст. 176 КПК України визначено, що найбільш м'яким запобіжним заходом є особисте зобов'язання, а найбільш суворим – тримання під вартою [2, с. 94]. Іншими словами, за мірою зростання суворості запобіжні заходи розташовуються таким чином: особисте зобов'язання – особиста порука – застава – домашній арешт – тримання під вартою.

За режимом обмеження прав і свобод запобіжні заходи поділяються на: ізоляційні (тримання під вартою, домашній арешт, затримання особи) та неізоляційні.

Неізоляційні запобіжні заходи не пов'язані з ізоляцією особи. Серед них слід назвати такі: особисте зобов'язання, особиста порука та застава. Ці запобіжні заходи пов'язані із застосуванням психологічного впливу, що полягає у покладанні на підозрюваного, обвинуваченого певних обов'язків, пов'язаних із забезпеченням їх належної поведінки та можливості застосування більш суворих запобіжних заходів у випадку їх невиконання.

За вказаними критеріями визначення неізоляційних запобіжних заходів у системі КПК України можливо виділити такі неізоляційні запобіжні заходи, передбачені Главою 18 та іншими Главами КПК України: особиста порука (ст. 180 КПК); застава (ст. 182 КПК); особисте зобов'язання (ст. 179 КПК); запобіжні заходи щодо неповнолітнього, якщо вони не пов'язані з його ізоляцією (ст. 492, ст. 498 КПК); запобіжні заходи щодо неосудної особи, якщо вони не пов'язані з її ізоляцією (ст. 508 КПК).

Не всі види вказаних запобіжних заходів (окрім тих, що зазначені у статті 176 “Загальні положення про запобіжні заходи” Глави 18 КПК “Запобіжні заходи, затримання особи”) авторами КПК визначені та сформульовані однозначно і повно, що у практичній діяльності слідчих підрозділів системи МВС, як і всіх правозастосовних органів, викликає певні труднощі в їх тлумаченні та практичному застосуванні.

Так, наведений вище перелік запобіжних неізоляційних заходів є ширшим ніж у ст. 176 КПК, оскільки деякі неізоляційні запобіжні заходи відображені в інших Главах КПК.

Слід зупинитися на важливості та правильності класифікації запобіжних заходів за режимом обмеження прав і свобод громадян та встановленні об’єктивних критеріїв, які дозволяють однозначно тлумачити їх сутність та порядок застосування.

Так, окрім класифікації запобіжних заходів за таким критерієм, як режим обмеження прав і свобод громадян, тобто на ізоляційні та неізоляційні, їх за тим же критерієм можливо класифікувати на запобіжні заходи, що пов’язані з обмеженням волі та запобіжні заходи, що не пов’язані з обмеженням волі. Остання класифікація є менш вдалою, оскільки викликає низку проблемних питань і не забезпечує однозначного тлумачення окремих понять при застосуванні запобіжних заходів та умов їх виконання.

Зазначимо, що при класифікації запобіжних заходів за названим критерієм на запобіжні заходи, що пов’язані з обмеженням волі, та запобіжні заходи, що не пов’язані з обмеженням волі, виникає проблемне питання щодо віднесення чи не віднесення до одного з них такого запобіжного заходу, як, наприклад, домашній арешт. Аналіз умов застосування та виконання такого запобіжного заходу, як домашній арешт, дозволяє дійти висновку, що підозрювана (обвинувачена) особа, до якої такий запобіжний захід застосований, перебуває в умовах деяких визначених законом обмежень, тобто у певній ізоляції. Виникає справедливе і логічне запитання про те, чи є така ізоляція обмеженням волі?

Тому застосування словосполучення “з обмеженням волі” при класифікації запобіжних заходів є не зовсім вдалим, оскільки воно більш властиве і близьке до понятійного апарату, який використовується у Кримінальному кодексі України (далі – КК України) та кримінально-виконавчому законодавстві. У ст. 61 КК “Обмеження волі” – це поняття використане при визначенні виду покарання, який полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов’язковим залученням засудженого до праці.

Тому слід зазначити, що класифікація запобіжних заходів за таким критерієм, як режим обмеження прав і свобод громадян (на ізоляційні та неізоляційні) є більш вдалою, ніж їх класифікація за цим же критерієм на запобіжні заходи, пов’язані з обмеженням волі, та запобіжні заходи, що не пов’язані з обмеженням волі. Ця класифікація дозволяє однозначно тлумачити як умови застосування, так і умови виконання таких запобіжних заходів, як: особиста порука, особисте зобов’язання та застава, і забезпечує можливість розмежування їх з іншими (ізоляційними) запобіжними заходами та не підміняти одні поняття іншими, що важливо при проведенні будь-якої класифікації взагалі та запобіжних заходів зокрема.

Неізоляційні запобіжні заходи – це різновид кримінально-процесуальних запобіжних заходів, не пов’язаних з відокремленням особи, якій інкримінується вчинення злочину (підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого), від

її звичайного суспільного середовища (без позбавлення можливості контакту з іншими), та призначених для забезпечення її належної поведінки” [3, с. 5].

Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі – ВССУРЦКС) видано низку листів, спрямованих на роз’яснення деяких положень КПК України, а саме щодо мети та підстав застосування запобіжних заходів, особливостей застосування окремих їх видів тощо. Це лист від 05.04.2013 № 223-558/0/4-13 “Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження”, лист від 04.04.2013 № 511-550/0/4-13 “Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України”, у яких детально і конкретно роз’яснено підстави, умови, мету тощо застосування запобіжних заходів у процесі досудового розслідування злочинів уповноваженими процесуальними суб’єктами.

Як зазначив Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у своєму Інформаційному листі від 04.04.2013 № 511-550/0/4-13 “Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України”, запобіжні заходи, затримання у кримінальному провадженні застосовуються тільки з метою та за наявності підстав, визначених ст. 177 КПК. Слідчому судді, суду необхідно враховувати, що рішення про застосування одного із видів запобіжних заходів, який обмежує права і свободи підозрюваного, обвинуваченого, має відповідати характеру певного суспільного інтересу (визначеним у КПК конкретним підставам і меті), що, незважаючи на презумпцію невинуватості, превалює над принципом поваги до свободи особистості. Виключною (єдиною) метою застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні є забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов’язків. Застосування таких заходів завжди пов’язано із необхідністю запобігання ризикам, передбаченим ст. 177 КПК. Слідчий суддя, суд має зважати, що слідчий, прокурор не мають права ініціювати застосування запобіжного заходу за відсутності для цього підстав, передбачених ст. 177 КПК. Тому в разі розгляду відповідного клопотання, не підкріпленого визначеними у КПК метою та підставами, останнє має бути відхилено [4].

Підставами застосування запобіжного заходу є обґрунтованість підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення та наявність ризику (ризиків), перелік яких встановлено пунктами 1–5 ч. 1 ст. 177 КПК та не підлягає розширеному тлумаченню.

Як зауважили відомі вітчизняні процесуалісти Грошевий Ю. М. і Шило О. Г.: “Крім того, під час визначення підстав для застосування конкретного виду запобіжних заходів також слід враховувати правило, що закріплено ч. 3 ст. 176 КПК України, – слідчий суддя, суд відмовляє у застосуванні запобіжного заходу, якщо слідчий, прокурор не доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжних заходів обставини, є достатніми для переконання, що жоден із більш м’яких запобіжних заходів, передбачених ч. 1 ст. 176 КПК України, не може запобігти доведеним під час розгляду ризику чи ризикам. При цьому найбільш м’яким запобіжним заходом є особисте зобов’язання, а найбільш суворим – тримання під вартою. Отже, ще однією складовою підстав застосування конкретного запобіжного заходу є наявність відомостей про те, що іншими запобіжними заходами виконання завдання кримінального провадження є неможливим” [5, с. 222].

Отже, що стосується підстав застосування запобіжних заходів, то вони сформульовані законодавцем уніфіковано стосовно всіх їх видів у ч. 2 ст. 177 КПК та поділяються на загальну та особливу складові. Так, запобіжні заходи можуть застосовуватися лише на основі таких підстав:

1) наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення (загальна складова). Обґрунтованість підозри має підтверджуватися зібраними доказами, що вказують на наявність ознак кримінального правопорушення та формулюється у повідомленні про підозру у вчиненні конкретного кримінального правопорушення;

2) наявність ризиків (особлива складова), які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений може здійснити дії, визначені у ч. 1 ст. 177 КПК, а саме:

– буде ухилятися від виконання покладених на нього процесуальних обов'язків;

– буде переховуватися від органів досудового розслідування чи суду;

– буде перешкоджати кримінальному провадженню шляхом знищення, приховування, спотворення будь-якої речі чи документа, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення або шляхом незаконного впливу на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні;

– буде продовжувати протиправну діяльність шляхом вчинення інших кримінальних правопорушень чи продовжувати здійснення кримінального правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується;

– іншим чином перешкоджатиме кримінальному провадженню [2, с. 94–95].

Не рідко при обранні запобіжного заходу виникають певні труднощі практичного характеру, які полягають у тому, що доведення існування ризиків, за яких запобіжні заходи слід застосовувати, мають прогностичний характер, тобто спрямовані у майбутнє. При цьому слід опиратися на конкретні фактичні дані, що свідчать про обґрунтованість прийнятого рішення. Слідчому необхідно надати суду вагоме обґрунтування підстав обрання запобіжного заходу. Зокрема, повторювання формальних підстав для взяття під варту, без будь-якої спроби продемонструвати, яким чином вони застосовуються відносно провадження заявника, не може бути розцінено як “відповідні” та “достатні” підстави застосування запобіжного заходу.

Так, про намір переховуватися від органів досудового розслідування чи суду можуть свідчити дані про придбання проїзних документів, зняття з різних реєстраційних обліків, раптове звільнення з роботи чи оформлення закордонного паспорта, розпродаж майна, висловлювання намірів виїхати. Про можливість вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити те, у вчиненні якого особа підозрюється, може свідчити інформація про підготовку до вчинення кримінального правопорушення, придбання певних предметів, наявність попередніх судимостей та зв'язків із антигромадськими елементами.

Вказані вище дані мають бути підтверджені матеріалами кримінального провадження, зокрема – показаннями свідків, потерпілих, речовими доказами. Закон не зобов'язує обирати запобіжний захід кожному підозрюваному, обвинуваченому. Якщо немає достатніх підстав для застосування запобіжного заходу, то слідчий, прокурор не мають права ініціювати застосування запобіжного заходу (ч. 2 ст. 177 КПК).

При вирішенні питання про обрання запобіжного заходу слідчий суддя, суд має також врахувати обставини, зазначені в ст. 178 КПК, а саме:

- вагомість наявних доказів про вчинення підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення. Втім, висловлені в ухвалі слідчого судді, суду за результатами розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу висновки щодо будь-яких обставин, які стосуються суті підозри, обвинувачення не мають преюдиціального значення для суду під час судового розгляду або для слідчого чи прокурора під час цього або іншого кримінального провадження (ст. 198 КПК);

- тяжкість покарання, що загрожує відповідній особі у разі визнання підозрюваного, обвинуваченого винуватим у кримінальному правопорушенні, у вчиненні якого він підозрюється, обвинувачується;

- вік і стан здоров'я підозрюваного, обвинуваченого. Слід брати до уваги те, що особа є неповнолітньою чи похилого віку, наявність тяжких хвороб, інвалідності чи нездатність самотійно пересуватися;

- міцність соціальних зв'язків підозрюваного, обвинуваченого в місці його постійного проживання, у тому числі наявність у нього родини й утриманців. Слід враховувати сімейний стан цієї особи, стан здоров'я членів сім'ї, кількість та вік дітей, строк фактичного проживання у цій місцевості;

- наявність у підозрюваного, обвинуваченого постійного місця роботи або навчання;

- репутацію підозрюваного, обвинуваченого. Слід брати до уваги надані характеристики підозрюваному, обвинуваченому з місця роботи, навчання, проживання, дані, що свідчать про перебування підозрюваного, обвинуваченого на обліку у наркологічному, психоневрологічному диспансері;

- майновий стан підозрюваного, обвинуваченого. Така обставина має важливе значення при обранні запобіжного заходу у вигляді застави. Тому доцільно враховувати наявність належних цій особі грошових банківських вкладів, їх розмір чи наявність нерухомого майна, транспортних засобів тощо;

- наявність судимостей у підозрюваного, обвинуваченого;

- дотримання підозрюваним, обвинуваченим умов застосованих запобіжних заходів, якщо вони застосовувалися до нього раніше. Слід врахувати дані про застосування інших запобіжних заходів як у цьому кримінальному провадженні, так і в інших;

- наявність повідомлення особі про підозру у вчиненні іншого кримінального правопорушення;

- розмір майнової шкоди, у завданні якої підозрюється, обвинувачується особа, або розмір доходу, в отриманні якого внаслідок вчинення кримінального правопорушення підозрюється, обвинувачується особа, а також вагомість наявних доказів, якими обґрунтовуються відповідні обставини [2, с. 95].

У нормах, які регулюють порядок застосування окремих неізоляційних запобіжних заходів, КПК визначає підстави їх зміни. Такими підставами є: 1) порушення умов застосування особистого зобов'язання підозрюваним, обвинуваченим (ч. 2 ст. 179 КПК); 2) відмова поручителя від взятих на себе зобов'язань (ч. 4 ст. 180 КПК); 3) невиконання обов'язків заставодавцем під час обрання застави чи невиконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків (частини 8, 10 ст. 182 КПК).

Запобіжний захід у вигляді особистого зобов'язання, особистої поруки, застави тощо негайно припиняє свою дію, тобто вважається скасованим, у випадках, визначених в ст. 203 КПК, а саме: закінчення строку дії ухвали про обрання

запобіжного заходу; ухвалення виправдувального вироку; закриття кримінального провадження.

Сформульовані в статті положення, висновки, рекомендації певною мірою поглиблюють наукові засади організації та правового регулювання застосування неізоляційних запобіжних заходів під час досудового розслідування і можуть бути використані у процесі підготовки нормативно-правових актів щодо удосконалення застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 1 квіт. 2013 р. : (ОФІЦ. ТЕКСТ). – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2013. – 328 с. – (Кодекси України).
3. *Захарко А.В.* Неізоляційні запобіжні заходи в кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобут. наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / А.В. Захарко. – К., 2010. – 19 с.
4. Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 511-550/0/4-13 від 04.04.2013 р. “Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v-754740-13>.
5. *Грошевий Ю.М.* Підстави обрання запобіжних заходів за новим КПК України / Ю.М. Грошевий, О.Г. Шило // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – № 1. – 2013. – С. 220–226.

Отримано 12.02.2016